

EESTI LUTERI KIRIKU REAKTSIOONID USUVASTASELE KAMPAANIALE JA MAAILMAPILDI NING VÄÄRTUSTE MUUTUMISELE AASTAIL 1958–1964

Riho ALTNURME

Tartu Ülikooli usuteaduskond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; riho.altnurme@ut.ee

Luteri kirik Eestis pidi sarnaselt teiste kirikutega Nõukogude Liidus aastail 1958–1964 üle elama terava usuvastase kampaania. Kuigi religiooni tauniti ideoloogilistel põhjustel Nõukogude riigis kogu selle eksisteerimise aja jooksul, oli Nikita Hruštšovi valitsemisajal toimunud ateistlik kampaania aktiivsem. Võib väita, et 1960. aastad andsid kirikute asendile ühiskonnas otsustava hoobi. Kui võrrelda vabade ühiskondadega Lääne-Euroopas, siis toimus sealgi samal perioodil aktiivne sekulariseerumine (kirikute taandumisena ühiskonnaelu olulise mõjutaja rollist), kuid üldjuhul vabatahtlikult (ei puudunud küll sekulaarsust toetavate gruppide ja nende vastaste vastasseis, kuid surve oli siiski teisel tasemel) ning mõjutatuna ajastu mõttevooludest ja käitumismallide muutumisest.

Artiklis on käsitletud Eestis tegutsenud luteri kiriku vaimulikkonna reaktsioone ühiskonnas toimunud protsessidele, eelkõige usuvastasele kampaaniale, ja nendega kaasnenud isikuvastastele rünnetele, aga samal ajal ka mõttemaailmas toimunud muutustele, mis mõjutasid inimeste mentaliteeti (lood “tehnikaaajastust” jms). Juhtkonnast avaldas peapiiskop Jaan Kiivit senior (1906–1971) mitmetel kirikusisestel kogunemistel seisukohti nii ühiskonnas toimuvate muutuste kohta kui ka julgustas vaimulikke ja kirikuliikmeid vaenulikus keskkonnas edasi tegutsema. Vaimulike seas võis näha nii resignatsiooni kui ka aktiivset trotsi, toimuva mõtestamist uute mõttevoolude taustal kui ka lihtsalt Jumala tahte allumise kuulutamist. Mõnel juhul avaldati võimude tegutsemise vastu protesti, kuid küllalt tagasihoidlikult. Allikatena on kasutatud peamiselt luteri kiriku konsistooriumi arhiivi dokumente.

SISSEJUHATUS

1960. aastad läänemaailmas seostuvad paljudele usuga inimkonna piiramatusse arengusse ja optimismiga inimvõimete suhtes. Üsnagi vastandlik näib sellisele arengule olevat usk kristlikusse jumalasse – ja 1960. aastail tekibki Euroopas küllalt suur võõrandumine kirikust.¹ Idapoolses Euroopas aitas sellele kaasa aktiivne

¹ Suurbritannia näidet 1960. aastate sekulariseerumisest vt **Brown, C.** *The Death of Christian Britain*. Routledge, London, 2001, 170–192. Põhjalikumalt kirjeldab 1960. aastail religioonis toimunud muutusi USA-s ja Lääne-Euroopas: **McLeod, H.** *The Religious Crisis of the 1960s*. Oxford University Press, Oxford, 2007.

usuvastane kampaania,² samas olid tagajärjed üsna sarnased nii Lääne-Euroopas kui ka Nõukogude blokis. Sekulariseerumisteooriatesse³ suhtutakse tänapäeval, eelkõige pärast islami ühiskondlikule areenile jõudmist, küll erinevalt, kuid Lääne-Euroopas nähakse 1960. aastaid siiski teatud olulise murdepunktina sekulariseerumise teel. Kas ainult seal, on iseküsimus. Sellised protsessid toimusid ka Ida-Euroopas ja, nagu näha, ei oleks aktiivse ateistliku kampaania puudumisel praegune olukord ilmselt palju erinev olnud (võib-olla küll kiriku sotsiaalse asendi, aga mitte inimeste usklikkuse ning usu sisu osas, mida võib nüüd kogu Euroopas üsna ühesugustena kirjeldada).

Kuidas kirik oma juhtkonna ja vaimulike näol reageeris muutuvatele hoiakutele ühiskonnas? Võib oletada, et organisatsioonil, keda tabavad ootamatud raskused, on uue strateegia väljatöötamise ja oma olukorra ning tuleviku uue mõtestamisega palju tööd. Kuidas toimis sellisel juhul Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik (EELK)⁴, on antud artikli teemaks. Tõsi, arvestades kiriku toimimise taustsüsteemi – pooleldi sallitud organisatsioon Nõukogude ühiskonnas –, ei saanud ta kindlasti kõiki oma sellesama ühiskonna põhjustatud ja soositud vaateid ümbritsevale avameelselt lahata. Siiski on juhtivate vaimulike sõnavõttudest ja vaimulike omavahelistest aruteludest jäädvustusi kiriku arhiivis. Need lubavad küllalt suures ulatuses välja tuua mõttekäike, millest lähtuti kiriku olukorra mõtestamisel kiiresti sekulariseerivas ühiskonnas.

Milliseid allikaid oli selle uurimusega seoses võimalik kasutada? Peamiselt EELK konsistooriumi arhiividokumente. Meie hulgas pole enam neid, kelle tegevusel oli sel ajal tähtis osa.⁵ Vaid põgusalt on seda aega puudutanud mälestusi kirjutanud vaimulikud Elmar Salumaa ja August Arumäe.⁶ Üks peamisi luteri

² Kogu Nõukogude Liidu kampaania kohta, eelkõige õigeusu kiriku suhtes vt **Davies, N.** *A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy.* Westview Press, Cambridge, 2003, 33–45 või **Шкарковский М.** *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах.* Крутицкое Патриаршее подворье, Москва, 1999, 359–393. Laiemat Kesk- ja Ida-Euroopa perspektiivi pakub: *Im Räderwerk des "real existierenden Sozialismus". Kirchen in Ostmittel- und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow.* Hrsg. von H. Lehmann, J. H. Schjørring. Wallstein, Göttingen, 2003. Värskeim käsitlus kampaaniast Eestis: **Rommel, A.** *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus.* (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 24.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2011. Teatavasti oli Nõukogude riik kogu oma olemasolu ajal põhimõtteliselt usuvaenulik, kuid usuvastane võitlus käis siiski kampaaniatena, millest Eesti kirikute jaoks ongi olulisim Hruštšovi ajal toimunu, kuna varem oli Eesti veel iseseisev. Eesti luteri kiriku kohandamisest nõukogude süsteemiga vt **Altnurme, R.** *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949.* Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2001.

³ Teooria kaitsjate seas võib radikaalsema esindajana soovitada: **Bruce, S.** *Secularization.* In *Defence of an Unfashionable Theory.* Oxford University Press, Oxford, 2011. Idapoolses Euroopas on teooria (tänu siinsele praktikale) paremini vastu pidanud, vt nt **Pickel, G., Sammet, K.** (toim). *Transformations of Religiosity: Religion and Religiosity in Eastern Europe 1989–2010.* VS Verlag, Wiesbaden, 2012.

⁴ Tollal kodumaal veel selle nime all, 1978. aastast Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Eksiilis ei muutnud kirik nime.

⁵ Tuleb lisada, et sel ajal asusid kirikutööle praegused tuntud vaimulikud Eenok Haamer ja Toomas Paul.

⁶ **Salumaa, E.** Tiib pandud aastaile õlale. Mälestuskilde minevikust. *Eesti Päevaleht, Akadeemia,* Tallinn, 2010; **Arumäe, A.** Hiibi õnnistus. Mälestused. *Eesti Keele Sihtasutus,* Tallinn, 2005.

kiriku juhtorganeid on konsistoorium.⁷ Nõukogude ajal oli konsistooriumil, ilmselt ilmalike võimuorganite paralleelina, ka presiidium, kes küll polnud iseseisev, kuid tal oli õigus kirikukogu vaheaegadel kirikuseadusi välja anda. Konsistooriumi protokolliraamatud pole just inforikkad, enamasti on tegu lakooniliste otsustega, mille tõlgendamiseks läheb vaja infot teistest dokumentidest. Siiski on need määra tähtsusega, kuna just konsistooriumi otsused kujundasid kiriku igapäevaelu. Kõrgeim juhtorgan oli küll kirikukogu, kuid see kogunes nõukogude ajal harva (varasem ja ka praegune tava on vähemalt üks kord aastas) ning vahel ebaregulaarselt. Vaadeldaval ajavahemikul tuli kirikukogu kokku ühel korral, 1959. aastal.⁸ Kirikukogu, keda käis tervitamas ka usuasjade volinik, oli poliitilistest oludest hoolimata ka kiriku aruteluforumiks. Veelgi enam aga täitsid seda ülesannet pisut vähem ametlikud “konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni (UKK) informatsioonilised koosolekud”, mida peapiiskopi hinnangul nähti sõjaeelse piiskopliku nõukogu asendajatena.⁹ Esimene neist on protokollitud 15. märtsil 1963. Peapiiskop ise kahtlemata mõjutas tsentraliseeritud süsteemis (kus kollektiivsete võimuorganite tegevus ja mõju oli kiriku parema kontrolli huvides riigi poolt piiratud) väga paljusid protsesse kõige otsesemalt. Peapiiskopi kirjavahetus on oluliseks allikaks, et kirjeldada samme, mida kiriku kõrgeim esindusisik keerulistes oludes kiriku kaitseks ette võttis ja millistest kaalutlustest ta sealjuures lähtus. Sellest, mis toimus praostkondades (n-õ provintsis), annavad aimu praostkondade aruanded, kuhu koondati koguduste aruannetes olev info, ja mis saadeti koos koguduste aruannetega konsistooriumi. Vahel leiab koguduste aruannetest sündmusi ja hinnanguid, mida praost oma aruandes ei refereeri, küll aga võib neid praegusest vaatenurgast oluliseks pidada. Lisaks praostkonna sinoditele peeti mitmes praostkonnas ka infokoosolekuid vaimulikele, mida näiteks Võru praostkonnas nimetati “õpetajate konverentsiks” ja Viru praostkonnas “vaimulike konsultatiivkonverentsiks”. Üldjuhul ei protokollitud neid kogunemisi (ja kõigis praostkondades neid polnudki). Olemasolevad protokollid pakuvad mõnel juhul aga väga huvitavat teavet, nagu Võru praostkonna puhul. Sealset aktiivsust võib põhjendada nii praost Robert Kannukese ja abipraost Ago Viljari vaimuärksuse kui ka ühe tollase juhtiva teoloogi Elmar Salumaa elukohaga Võrus.¹⁰

⁷ 1949. aasta põhikirja järgi olid kiriku juhtorganeiks ainult kirikukogu, konsistoorium ja selle revisjonikomisjon: **Altnurme, R.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik, 204.

⁸ 1963. aastal konsistoorium veel üritas kirikukogu kokku kutsuda (protokoll 14.3.1963, punkt 40, EELKKA (Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiiv) ja EELK konsistooriumi koosolekuprotokollid), kuid tõenäoliselt ei saadud luba.

⁹ Jaan Kiivit seeniori protokoll 5.4.1967. EELKKA, Konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsioonilised koosolekute protokollid 26.1.1966–13.12.1967. Praostide info- ja konsultatiivnõupidamine oli ette nähtud ka 1949. aasta põhikirjas: **Altnurme, R.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik, 204.

¹⁰ Mälestustes ongi Elmar Salumaa konverentside korraldamist kirjeldades initsiaatori au endale omistanud, samas väites, et konverentse ei protokollitud, aga protokollid on olemas: **Salumaa, E.** Tiib pandud aastaile õlale, 864, 865. Ka August Arumäe on Võru praostkonna konverentse soojalt meenutanud: “...nii ei tundnud me [vaimulikud – R. A.] endid lootusetult üksinda.” Võrumaad hindas ta tugevaks nii kristliku traditsiooni säilimise kui ka vaimulike koosseisu poolest: **Arumäe, A.** Hiibi õnnistus, 437.

USUVASTASE VÕITLUSE JÄÄDVUSTAMINE

Veel 1956. aastal väitis peapiiskop oma aruandes kirikukogule:

Nagu aruanded kohtadelt näitavad ja kõnelused kogudustes ja sinoditel kinnitavad on kõik soovijad koguduse liikmed võinud pöörduda takistamatult Kiriku poole.¹¹

Konteksti arvestades ei saanud see päris tõsi olla, aga hoiak on hilisemast siiski tuntavalt erinev. Aktiivsem usuvastane võitlus algas Eestis 1958. aastal,¹² kuigi usuvastane tegevus toimus kogu nõukogude okupatsiooni aja jooksul.

Usuvastane võitlus loomulikult ei jäänud vaimulike tähelepanuta. Iisaku õpetaja Voldemar Kuljus teatas oma 1959. aasta lugemisaruandes (kõik vaimulikud pidid peapiiskopile enesetäiendamise kohta aru andma), et on lugenud “pea kõiki eesti keeles ilmunud ristiusuvastaseid brošüüre”. Ta teatas ka:

olen teadlik vene-õigeusu vaimulikkude pihtimustest, kes – Talmudi väljendiga öeldud – avalikult sülitanud kaevu, kust nad joonud.¹³

Peapiiskop asus usuvastastest rünnakutest materjale koguma. Tema kirjavahetuse arhiivikaustadest leiab värvikaid näiteid omaaegsest ateistlikust propagandast, kus põimiti tumedamaid laike kirikuajaloost näidetega selleaegse vaimulikkonna kombelõdvast elust (mis ei pruukinud tõe vastu).¹⁴ Läänemaa praost Martin Terasmaa saatis peapiiskopile artikli Paul Saarest¹⁵, mainides ka juhtumit kohaliku ateismipropagandistiga, kes rääkis Saarest kui SS-ohvitserist (mis polnud tõsi). Terasmaa nentis, et usuvastane töö oli tihti seotud isiklike rünnakutega vaimulike vastu, leides, et juhul kui neis väidetes on tõtt, “võib neis midagi kasulikku olla ka kirikule”. Valeväidete puhul oli tema hinnangul võimalik viidata NLKP Keskkomitee otsusele “Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel elanikkonna hulgas” (ilmunud Pravdas 11. novembril 1954). Usuvastase propaganda olulisem ja mõjukam osa ongi ilmselt olnud isiklikud rünnakud, mitte filosoofiline väitlus. Pole teada, mida Kiivit tema soovitusel vastas. Saar ise oli arvanud, et

parem on mitte midagi ette võtta, kuna see võiks neid vahest rohkem ärritada,¹⁶

esindades nii usuvastaste rünnakute ohvrite tüüpilist hoiakut, kuigi oli ka erandeid.

¹¹ Peapiiskopi aruanne kiriku tööst ELK kirikukogul 16.2.1956. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 4.1.1956–3.7.1956.

¹² Kuigi olen varem kirjutanud kampaania algusest 1959. aastal (Eesti oikumeenia lugu. Peatoim R. Altnurme. Eesti Kirikute Nõukogu, Taru Ülikool, Tartu, 2009, 107), viitavad vaimulike aruanded aktiivse usuvastase tegevuse algusele 1958. aastal.

¹³ ELK Viru praostkonna vaimulike 1959. a. aruanne. EELKKA, Peapiiskopi mitmesugune kirjavahetus 8.10.1954–13.7.1959. Mõeldud oli õigeusu vaimulikke, kes taganesid usust ja kuulutasid seda avalikult. 6. detsembril 1959 oli Pravdas ilmunud 1935. aastal Tartu ülikooli usuteaduskonna magistrikaadiga lõpetanud Leningradi Vaimuliku Akadeemia professori Aleksander Ossipovi artikkel sõnumiga, et temast on ateist saanud. Ta polnud ainuke omataoline, kuid mõjus kohalikele vaimulikele oma Eesti päritolu tõttu eriti šokeerivalt: **Sõtsõv, A.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 14.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2008, 78.

¹⁴ Nt **Laansalu, E.** Usu tekkimisest ja arengust. – Edasi Kommunismile, 14.8.1958; EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 4.5.–30.12.1958.

¹⁵ **Linnus, L.** Rohkem hirmu kui armu. – Koit, 3.6.1958.

¹⁶ Terasmaa peapiiskopile 27.9.1958. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 4.5.–30.12.1958.

Kärdla kogudusest võib leida tavapärase olukorra kirjelduse.

Noored on kirikust eemale jäänud. /.../ Nii mõnedki neist on kurtanud, et nad tuleksid meeleldi ka leeri, laseksid endid kiriklikult laulatada ja lapsed ristida, kuid kartes etteheiteid ja tagakiusamisi töökohast, mis sellele võivad järgneda, ei julge nad seda teha. /.../ Ka usuvastane propaganda, mida viimasel ajal väga jämedates joontes kohalikus ajalehes tehakse, on nähtavasti oma mõju avaldanud.¹⁷

Siiski polnud mitte ainult administratiivne surve see, mis pani inimesi kirikust lahti ütlema, vaid läänemaailmale sarnaselt huvi uute väärtuste vastu.

Noorsoo ja usus kinnitamata inimeste hulgas võis tähele panna erilist vaimustust tehnika "imede" vastu. Sellest tingitud mõjul kaasneb siis ka teaduse jumaldamine ja skeptiliselt suhtumine elvasse Jumalasse.¹⁸

Või teisel:

praegusaja noorte ebajumalad on pärit tehnika alalt. Nendeks on näiteks igasugused sputnikud, raketid, kosmonaudid jne.¹⁹

Samuti nähti ebajumaladena "väikekodanlikke väärtusi: raha, autot, maja, silmapaistvat riietust"²⁰ või nagu sõnastas Väike-Maarja koguduse õpetaja August Laumets: "mammonismi ja karjerismi"²¹, mis polnud muidugi mingid uued nähtused.

1960. aastal muutis peapiiskop propagandamaterjali kogumistöö süstemaatiliseks, soovides ka andmeid ilmalike alternatiivtalituste kohta. Ta saatis praostidele 15. jaanuaril 1960 ringkirja, kus ta muuhulgas soovib rajooniajalehtedes ilmunud ateistliku propaganda artiklite väljalõikeid. Peapiiskoppi tuli teavitada,

kui kusagil kiriklike vorme ja eluavaldusi järele aimatakse (ilmalikud surnute mäletamised surnuaedadel, noorte suvepäevad jne.), teatades aja, koha ja iseloomustavat ka päevakorrast, kui see saada on. Samuti saata ülevaadet ka kohalikkude organite ja organisatsioonide sammudest koguduste ja kirikliku eluavalduste suhtes (kui mõnel pool ei lubata sõidukeid kirikusse sõiduks, aga mujale sõiduks võib neid takistamatult saada. Või kui koolides on otsitud mitmesuguseid vahendeid laste eemalehoidmiseks jumalateenistustest).²²

Viljandi praost Alfred Tooming soovis artikleist ja infost ära kirju ka oma praostkonna arhiivi jaoks. Siiski pole taolisi aruandeid nii palju säilinud, kui selle üleskutse põhjal võiks oletada. Praost Kannukese üleskutsele reageeris kiirelt Põlva õpetaja Jüri Kimmel, kellel oli väljalõikeid küll juba palju kogunenud, kuid kes saatis vaid mõned näidised,

¹⁷ Kärdla koguduse aruanne, õpetaja Maido Soosalu 2.1.1959. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1958.

¹⁸ Karja koguduse aruanne, õpetaja Oskar Leis 7.1.1960. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1959.

¹⁹ Pühavaimu koguduse aruanne, Herbert Stillverk 15.1.1963. EELKKA, Tallinna praostkonna aruanded 1962.

²⁰ Viru praostkonna aruanne, Jaan Varik 19.1.1959. EELKKA, Viru praostkonna aruanded 1958.

²¹ Väike-Maarja koguduse aruanne, August Laumets 12.1.1961. EELKKA, Viru praostkonna aruanded 1960.

²² Peapiiskopi ringkirja pole säilinud. ELK koguduse õpetajale 22.1.1960. EELKKA, Peapiiskopi kirj vahetus 6.1.1960–30.12.1960.

kust nähtub kõige selgemini kiriklike talituste järel aimamise, resp järeleahvimise taktika.²³

Kimmel saatis ka edaspidi peapiiskopile üsna agaralt oma kogust näiteid.²⁴

Üleskutse tekitas terava vastureaktsiooni, kui see sattus kohalike võimuorganite kätte: Jõgeva rajooni täitevkomitee sekretär H. Kruusamäe saatis Tartu praosti August Janni väljasaadetud ringkirja ära kirjana volinikule, leides, et sellised tema hinnangul täielikult seadusega vastuolus olevad kirjad tuleks kõik ära korjata ja “kirja autor rangelt vastutusele võtta” (täpsustamata, kas praost või peapiiskop). Sekretäri kirjale lisatud voliniku resolutsiooni kohaselt olid “abinõud tarvitusele võetud”.²⁵

1961. aastal hakkasid täitevkomiteed vaimulikele tutvustama uut usuasjade korraldamise juhendit.²⁶ Juhendi olid Usukultusajade Nõukogu ja Vene Õigeusu Kiriku Asjade Nõukogu välja andnud 26. juulil. Juhend oli vene keeles ja ette lugemisel tõlgiti see eesti keelde, vaimulikele seda kirjalikult ei esitatud. Kõigepealt laekus peapiiskopile signaal Läänemaa praostilt Terasmaalt, kelle praostkonna õpetajale Johannes Kivisalule oli juhendit tutvustanud Haapsalu rajooni täitevkomitee sekretär. Juhendis oli keeld ametitalituste pidamiseks ja annetuste korjamiseks väljaspool kirikuruume. Ametiisiku kommentaar uute korralduste suhtes oli, et “kirik peab kaduma”. Keelatud oli õpetamine (isegi piiblitundide pidamine) ja olid loetletud teemad, mida jutlustes ei tohtinud käsitleda (Terasmaa ei teadnud, millised). Juhendis volinikku ei mainitud ja täitevkomitee sekretär esitles end kui riigi poolt määratud kontaktisikut usuasjade käsitlemisel.²⁷ Martna koguduse kõstrile rõhutas täitevkomitee sekretär veel, et annetajate nimestikku pidada ei tohi, annetajad pidid anonüümseks jääma. Nii soovisid võimuesindajad vältida vaimuliku kontrolli koguduse liikmeskonna üle, kuigi senine praktika oli olnud annetajate fikseerimine, et kindlustada võimude kontroll nende üle. Praost oli esialgu siiski soovitanud korraldust eirata.²⁸ Rõuge õpetaja Bernhard Talvar oli samuti vastavad instruksioonid saanud.²⁹ Peapiiskopi vastuseid pole säilinud.

Torma õpetaja Arnold Tammik kirjutas peapiiskopile ühest koguduseliikmest, keda oli Tartu perekonnaseisuaktide büroos hirmutatud, et ta loobuks kiriklikust laulatusest. Koguduseliige siiski ei loobunud ja koguduseõpetaja soovitas teda selle eest isegi kuidagi premeerida, “kasvõi õnnesooviga kiriku poolt”. Peapiiskop tänas ametivenda ja soovis, et seletus oleks antud kirjalikult:

Kellel on kindel usk, need ei lase ennast hirmutada.³⁰

²³ Kimmel peapiiskopile 11.2.1960. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 6.1.1960–30.12.1960.

²⁴ Nt Kimmel peapiiskopile 25.4.; 16.5.; 3.7.1962. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 24.10.1961–8.1.1963.

²⁵ Originaalis vene keeles: меры приняты. Jõgeva rajooni täitevkomitee sekretär volinikule. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f R-1989, n 1, s 49, l 32.

²⁶ Instruksioon muutis nõukogude religioonipoliitikas mitmeid seniseid seisukohti: **Rommel, A.** Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, 40, 41.

²⁷ Terasmaa peapiiskopile 30.8.1961. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 30.12.1960–28.12.1961.

²⁸ Terasmaa peapiiskopile 16.11.1961. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 30.12.1960–28.12.1961.

²⁹ Talvar peapiiskopile 19.11.1961. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 30.12.1960–28.12.1961.

³⁰ Tammik peapiiskopile 26.7.1964; peapiiskop Tammikule 1.8.1964. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1963–9.12.1964.

1965. aastal toimus usuvastases võitluses teatud rahunemine. Peapiiskop tõi näite Leedust, kus ülemkohus olevat usuõpetust pakkunud preestri õigeks mõistnud, ja ta oli saanud ka infot, et

Usuasjade Nõukogust saadud informatsiooni kohaselt on Partei Keskkomitee ja N. Liidu valitsus andnud juhtnööri loobuda administratiivsete abinõude rakendamisest.³¹

Samuti loeti 1965. aasta jaanuari infokoosolekul nõukogude õigusajakirjas ilmunud artiklit, kus oli kirjutatud, et kodanikud võivad eraviisiliselt religiooni õpetada ja õppida. Samas teadis Simuna õpetaja Hillar Põld rääkida, et Nõukogude Liidus olid vabastatud paljude registreerimata usugruppide juhid.³² Siiski oli samal ajal muret koduste talituste pidamise, sõidu- ja päevarahade maksustamise jms ahistamisjuhtumitega, nii et kuigi kampaaniat võis vaibunuks lugeda, oli asi usuvabadusest ka edaspidi siiski kaugel.

VASTUREAKTSIOONID USUVASTASELE VÕITLUSELE

Kas luteri kirik võttis vastu mingeid otsuseid või jagas juhtkond mingeid korraldusi, kuidas toime tulla olukorras, kus kirikut rünnati? Alles 1966. aastal, pärast kampaania lõppu, on tuvastatav selge korraldus peapiiskopilt:

Kui ajakirjanduses kedagi ametiisikutest puudutatakse, ärge nad siis võtku omakäeliselt aktsioone ette, millel võivad olla soovitud vastupidised tulemused, vaid konsulteerigu enne praosti või peapiiskopiga. Pole mõtet nende tasemel neile vastata, samuti ülevalt alla ironiseerida.³³

On muidugi selge, et dokumendid ei pruugi kajastada kõike, mida võimude tegevuse vastu taheti ette võtta. Eeltoodud korraldus käituda organiseeritult oli võimudele ilmselt pigem meelepärane. Varasemast ajast oli mitmeid juhtumeid, kus siiski avaldati protesti, vahel ilma peapiiskopiga kooskõlastamata. Peapiiskop pöördus mõnd protesti saades üldjuhul usuasjade voliniku poole. Mälestuste põhjal otsustades taunisid vaimulikud tagaselja kirikujuhi liigset alandlikkust.³⁴

Pärnu praost Albert Roosvalt saatis peapiiskopile väljavõtte aseõpetaja Ain Eenmaa kirjast. Eenmaa oli häiritud 21. juunil 1959 Noorte Hääles ilmunud endise vaimuliku Rein Laubachi artiklist.³⁵ Tegemist oli ühe ateistliku propaganda lemmik-

³¹ Protokoll 11.8.1965. EELKKA, Konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

³² Protokoll 26.1.1966. EELKKA, Konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 26.1.1966–13.12.1967.

³³ Protokoll 27.4.1966. EELKKA, Konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 26.1.1966–13.12.1967.

³⁴ “Mul on alati olnud piinlik olla tunnistajaks, kui alandlikult meie peapiiskopid kõnelevad usuvolinikuga, isegi telefonikõnede puhul oli seda märgata”: **Arumäe, A.** Hiiobi õnnistus, 456, 457. Samuti viitab Elmar Salumaa kibestumusele ja ironiale suhtumises kirikuvalitsusse nende vaimulike poolt (Jüri Kimmel, Harri Haamer, Jaan Muru), kes Siberist tagasi pöördudes ei pääsenud oma endist kogudust teenima: **Salumaa, E.** Tiib pandud aastaile õlale, 841, 842. Tõsi, hiljem on ka tema enda liigset riigitrudust esile toodud: **Arumäe, A.** Hiiobi õnnistus, 457.

³⁵ Artikli toimetamise loost koostöös usuasjade volinikuga (seal on mainitud Rahva Hääle, mitte Noorte Hääle toimetust) vt **Rommel, A.** Ateismi ajaloo Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989). Tartu Ülikooli usuteaduskonna magistratöö. Käsikiri TÜ raamatukogus. Tartu, 2004, 75, 76; **Laubach, R.** Endine luteri usu vaimulik ütleb: “Ärge minge leeri!” – Noorte Hääl, 21.6.1959.

võttega: näidata vaimulikku, kes on usust loobunud. Vaimuliku ja kohalike inimeste meelepaha pälvis kirjutis seetõttu, et Laubach oli ametist tagandatud mitte usuliste vaadete muutumise, vaid käitumisprobleemide tõttu. Praost refereeris aseõpetajat, kes oli kirjutanud:

Usun, et Kirikuvalitsus võtab ka siin omad seisukohad.

Oma vastuses teatas peapiiskop, et Noorte Hääle toimetusest oli talle enne artikli avaldamist helistatud ja päritud Laubachi vaimulikust seisusest väljaheitmise kohta ning peapiiskop oli ka vastavat infot andnud. Peapiiskop ei kavatsenud siiski midagi ette võtta:

Vaevalt on usutav, et ajalehes mingit avalikku õiendust selles asjas avaldatakse.³⁶

Iisaku õpetaja Voldemar Kuljus otsustas ise Kultuuri ja Elu toimetusele kirjutada, teavitades sellest tagantjärele peapiiskoppi. Ajakiri oli 1964. aasta märtsinumbri avaldanud peatükke prantsuse ajakirjaniku Gabriel Pagès³⁷ raamatust "Lustakas evangeelium". Kirjas ajakirjale leidis Kuljus:

Minul igatahes on piinlik näha, et mu emakeelde tõlgitakse sellist soppa ning et üks suguvendadest on pidanud võimalikuks illustreerida sarnast kraami veel piltidega. Juhin Toimetuse tähelepanu kommunistliku partei programmi 112. leheküljele, kus peetakse lubamatuks solvata usklikke, vist küll usulisi, tundeid. Tohiksime loota, et eelkõige kommunistid ise respektierivad oma partei tõekspidamisi, ilma et oleks vaja kõrvalistel seda neile meelde tuletada.³⁸

Vastusest pole midagi teada ja ka Kuljus ise ei uskunud oma väljaastumise edukust. Teos ilmus järgmisel aastal tervikuna eesti keeles.³⁹

Torma õpetaja Esra Rahula koostas 1959. aastal protestikirja usuasjade volinikule Torma koguduse filiaali Laekannu palvemaja sulgemise vastu kohaliku täitevkomitee poolt, samas jäi see volinikule edasi andmata ja peapiiskop sai ainult ära kirja.⁴⁰

Mõnikord peapiiskop lohutas kirja teel vaimulikku, kes oli rünnaku alla jäänud.

Sina tee oma tööd rahulikult edasi. Tee seda teadmises, et puhast vett vajab januneja. Ja kui ka allikaga on lugu nii, nagu kirjutad oma lisatud kõnes või jutluses, et ta on mõnel ajal kaetud mereveest, siis ometi janunejale ta on eluliselt vajalik ja allikas peab voolama, peab saatma seda puhast vett tões ja armastuses edasi, mis on tema ülesandeks.⁴¹

Nii kirjutas Kiivit Talvarile, kelle kohta oli Tapa lehes ilmunud laimav artikkel. Peapiiskopi asetäitja (ilmselt Edgar Hark) oli volinikuga sellest fõljetonist vestelnud, aga kirjas praost Albert Vatterile tões peapiiskop:

Nähtavasti ei saa ka tema selles asjas palju teha, kuigi need asjad ilmselt ebageeldivad on.⁴²

³⁶ Aseõpetaja Eenmaa teada iseloomustati artikli autorit kohaliku rahva seas kui varast ja abielurikkujat: Roosvalti kiri 26.6.1959 ja peapiiskop Kiiviti vastus 30.6.1959. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 3.1.–30.6.1959.

³⁷ Kirjanikunimega Léo Taxil.

³⁸ Kuljus peapiiskopile 3.4.1964. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1963–9.12.1964.

³⁹ **Taxil, L.** Lustakas evangeelium ehk Jeesuse elust. Kommunist, Tallinn, 1965.

⁴⁰ Usukulturasjade Nõukogu volinikule Eesti NSV-s 4.6.1959. EELKKA, Peapiiskopi mitmesugune kirjavahetus 8.10.1954–13.7.1959.

⁴¹ Peapiiskop Talvarile 26.11.1959. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 15.7.–31.12.1959.

⁴² Praosti kaaskirjaga saadetud õpetaja Talvari kirja ega artiklit pole kaustas. Peapiiskop Vatterile 26.11.1959. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 15.7.–31.12.1959.

Peapiiskopi kirjavahetuse kaustadest leiab ka tema kavandi jõulukõneks raadios. Selles on ta oma käega (käekirja põhjal otsustades) teinud parandusi kriitilise- mates kohtades, mida võiks tõlgendada sel ajal ühiskonnas valitsevate vaadete või praktikate kriitikana. Näiteks:

~~...jõulud ei ole~~ ^{ainult} mingi talvine kingitustepüha, ~~mida võidakse pidada nüüd või kanda üle~~ ~~näärpäevale või mingile teisele tähtpäevale~~, mil tahame aastavahetusel puhata.

Või teisel:

~~Uut maailma ei loo inimene kõrgusesse tungides ega oma arengu tulemusena, vaid uus maailm~~ ~~algab ülevalt, Jumala poolt antud kingina, tema Poja tulekuga.~~⁴³

On küsitav, kas tegemist oli puhta enesetsensuuriga või siiski kellegi näpunäidete järgi tehtud märkustega. Pole andmeid, et toimetatud kõne raadios kõlas.⁴⁴

Saaremaa täitevkomitee seadis 1960. aastal surnuaia jumalateenistuste pidami- sele väga ranged piirid: ainult ühel pühapäeval kogu suve jooksul kõigis kogu- dustes samal päeval. Saaremaal, kus mitmeid kogudusi teenis sama õpetaja, tegi see elukorralduse pea võimatuks. Peapiiskop soovitas vastuseks “palvega eraldi pöör- duda täitevkomitee poole ehk tehakse mingi vastutulek”, samas pöördus ta siiski ka voliniku poole, kuigi ta ei teadnud, kas volinik midagi ette võtab.⁴⁵

Peapiiskopilt küsiti, millised õieti on usuühingute lubatud tegevuse piirid, kuna kohalikud võimuorganid kippusid põhjendamatuid kitsendusi tegema. Peapiiskop andis selge vastuse. Leerilaste nimekirju võis kohalikele võimudele esitada ainult peapiiskopi ja usuaasjade voliniku eriloal.

Oma õigusi võib igaüks kaitsta ja seda tulebki teha kehtivate seaduste alusel.⁴⁶

Tuleb tõdeda, et kehtivate seaduste järgi ei käitunud Põlva õpetaja Jüri Kimmeli poeg, UKK juures teoloogiat õppinud Jüri Kimmel,⁴⁷ kes leerilaste pildistamisel “sõimas ebaviisakate sõnadega” ajalehe Koit toimetuse töötajat Elmar Kuusi⁴⁸, “tõukas pikali ühe meeskodaniku, kes leerilapsi pildistas”, ja “lõi ühele mehele jalaga”.⁴⁹ Aktsiooni põhjust ei nimetata, kuid ilmselt oli tegu noore teoloogi püü- dega kaitsta leerilapsi nende suhtes vaenuliku tegevuse eest. Rahvakohtunik Liiva-

⁴³ 1959. aasta jõulukõne raadios. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 15.7.–31.12.1959.

⁴⁴ Tollase praktika järgi tuli saadete sisu enne eetrisseminekut kinnitada ja need sisukirjeldused on Eesti Riigiarhiivis säilinud. Tõenäoline esituskoht, “saated võõrsilviibivatele eestlastele” (eraldi Euroopas ja Põhja-Ameerikas), oli detsembris 1959 teistsuguse sisuga. Jõululaupäeval, 24. det- sembril 00.30–01.00 eetris olnud saates sirviti Debora Vaarandi vast ilmunud luulekogu “Unistaja aknal” ja anti edasi sünnipäevaõnnitlusi Rootsis elavatele eestlastele: Raadio eestikeelsed välis- saated. ERA, f R-1590, n 1, s 994, l 142–159. Vt ka sama fondi säilikud 856, 1003, 1007.

⁴⁵ Peapiiskop Leisile 17.5.1960 (kaks kirja, teises neist on juttu voliniku poole pöördumisest). EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 6.1.1960–30.12.1960.

⁴⁶ Peapiiskop Uibopuule 27.7.1960. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 6.1.1960–30.12.1960.

⁴⁷ Juhtumit on kirjeldatud: **Rommel, A.** Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, 124, pidades poega isaks.

⁴⁸ Tänapäeval tuntud kui Põlva ilmaennustaja Kuuse taat.

⁴⁹ Eesti NSV Põlva rajooni rahvakohtuniku Liivamäe määrus 31.7.1962. ERA, f R-1989, n 1, s 62, l 83.

mägi, kes määras Jüri Jüri poeg Kimmelile huligaansuse eest seitse päeva aresti, leidis, et

kod. Kimmeli käitumine oli ebaväärikas ja mittekohane usuasjadega tegelevale isikule.

Seetõttu saadeti Põlva rajooni täitevkomitee miilitsaosakonnast usuasjade volinikule teadaanne märkusega: “Panna välja nähtavale kohale!” Selles märkuses soovitati tema suhtes rakendada ühiskondliku mõjutamise vahendeid.⁵⁰ Selline piire ületav reaktsioon oli haruldane, sest tuleb arvestada, et tegemist oli 26-aastase üliõpilasega. Tõsi, Elmar Salumaa nendib oma mälestustes, et tegemist oli alkoholi-lembese noormehega, kel oli seetõttu palju probleeme. Võimalik, et teda provotseeriti tema isa tõttu meelega.⁵¹

Kohtla-Järve linna täitevkomitee püüdis alusetult keelata puhkpillimuusikat kirikus ja matustel. Iisaku õpetaja Kuljus teatas täitevkomitee püüdlustest ja kummalistest põhjendustest (“puhkpillimehed olla kõik joodikud ja jumalateotajad”, öeldud täitevkomitees) peapiiskopile, kes vastas, et kogudustel on vaid keelpillide kasutamine keelatud. Usuasjade nõukogu Moskvast olevat selgitanud, et see on ainult kohalike täitevkomiteede isetegevus, kui vastavat keeldu ka puhkpillidele laiendatakse.

Kui Sulle selles suhtes veel takistusi tehakse, võid rahulikult öelda, kuidas Moskvast seda küsimust seletati.

Võib eeldada, et peapiiskop oli voliniku kaudu teinud vastava järelepärimise juba varem, kuna vastus Kuljusele laekus kiiresti.⁵² Ka täitevkomiteed polnud selle vastu, kui kogudused kasutasid klahvpille.

Peapiiskop soovitas vaimulikel riigivõimuga distantsi hoida, näidates, millised on kiriku ja millised riigi soovid usuelu korraldamisel.

Inimeste usuliste vabaduste piirid teatagu riigiorganid, mitte õpetaja.⁵³

Taolist suhtumist illustreerib järgmine näide.

Võru praosti aruannet, kus kõneldi ametitalituste vähenemisest 1963. aastal, kommenteeris peapiiskop, rõhutades, et ÜRO konventsioon diskrimineerimise vastu haridusalal keelab laste usulise kasvatuses takistamise. Ta juhtis tähelepanu ka sellele, et kodusteks ametitalitusteks loa küsimisel puudub seaduslik alus.⁵⁴ Vastav konventsioon oli avaldatud ka Eesti NSV Ülemnõukogu Teatajas⁵⁵ ja kui mõni täitevkomitee tahtis seda rikkuda, pidi ta seda ise avalikult tegema:

T/K tehku seda lahkelt ise ja keelaku vanematel laste kaasavõtmine kirikusse, kui ta seda tahab üleliiduliselt kehtiva korra vastaselt teha.⁵⁶

⁵⁰ Põlva rajooni TSN TK miilitsaosakond, teadaanne 1.8.1962. ERA, f R-1989, n 1, s 62, l 84.

⁵¹ Salumaa, E. Tiib pandud aastaile õlale, 849, 850.

⁵² Kuljus peapiiskopile 11.10.1962; peapiiskop Kuljusele 16.10.1962. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 24.10.1961–8.1.1963.

⁵³ Võru praostkonna sinodi protokoll 18.8.1961. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

⁵⁴ Võru praostkonna sinodi protokoll 22.7.1964. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

⁵⁵ ENSV Ülemnõukogu Teataja nr 47/152, 30.11.1962.

⁵⁶ Peapiiskop Laursonile 20.1.1964. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1963–9.12.1964.

Kirikukogudel peapiiskop siiski pigem tasandas kirikuõpetajate kriitikat: näiteks 1959. aasta kirikukogul, kus ühineti Vene Õigeusu Kiriku üleskutsega üldise desarmeerimise toetuseks. Kui Suure-Jaani õpetaja Oskar Eritš leidis, et

kirikus tehtavale rahutööle jätab oma varjundi see, kuidas suhtutakse meie kirikusse üldiselt väljastpoolt,

siis selline kriitika summutati.

Ei saa elada vaimses emigratsioonis,

leidis peapiiskop.⁵⁷

Vaimulikud ei tohtinud otse usuasjade voliniku poole pöörduda, kõik pidi käima läbi kirikuvalitsuse. Paistu koguduse õpetaja Jaan Muru, kes pöördus otse voliniku poole kaebusega laululehtede puudumise tõttu, mida ei lubatud koguduse juubeliks trükkida, sai peapiiskopilt selle eest noomida. Muru avaldas kahetsust, et konsistoorium ei suutnud piisavalt koguduse huvide eest seista, ja imestust, et ei lubata pöörduda voliniku poole,

ometi oleneb selle küsimuse lahendamine ainult temast.⁵⁸

Peapiiskop vastas lakooniliselt:

volinikuga kirjavahetust ei ole keegi ära keelanud, kuid kehtiva korra järgi toimub see konsistooriumi kaudu.⁵⁹

Kiriku riikliku surve all olemisele püüti leevendust saada, ära kasutades aktiviseerunud välissuhtlust ja näidates väliskülaliste reaktsioone ning hinnanguid kohaliku kiriku elu tingimustele. Salumaa, peapiiskopi parem käsi välissuhtluse korraldamisel, on oma aruandes usuasjade volinikule Tüüringi (Saksa DV) piiskopi Moritz Mitzenheimi külaskäigust 1962. aastal välja toonud mitmeid selles suhtes huvitavaid märkusi.

D. Mitzenheimile tundus üllatavana, et meie kirikus ei ole trükkis välja antud ei teaduslikku teoloogilist kirjandust ega ka usulist kirjandust koguduseliikmete jaoks. Usuvabaduse seisukohalt ei suutnud ta seda mõista, et kirikul ei ole mingit võimalust, seda enam, et usuõpetust koolis ei õpetata, konfirmatsioonile tulevaid noori ette ei valmistata ega juhendata ning ettevalmistus konfirmatsiooniks on jäetud ainult noorte endi hooleks.

Kuna kohtumise lõpupoole nentis Mitzenheim ametlikus vestluses mõnede mõõndustega usuvabaduse olemasolu Nõukogude Liidus,⁶⁰ on seda enam märgatav aruande koostaja püüdlus anda kohalikele võimuorganitele signaal, eriti kui arvestada, et piiskop Mitzenheim oli üks neist kirikujuhtidest Nõukogude blokis, keda loeti võimuga aktiivselt koostööd tegevateks⁶¹ ja seega ilmselt mitte vaenulikuks olukorra hindajaks.

Jutlustes poliitilise võimu ja ateistliku propaganda taunimine ei pruukinud samas saada Salumaa heakskiidu osaliseks, sest see läks tema hinnangul vastuollu kiriku

⁵⁷ ELK Kirikukogu protokoll 3.12.1959. EELKKA, Kirikukogud 28.1.1953, 16.2.1956, 3.12.1959.

⁵⁸ Muru ELK konsistooriumile 27.7.1959. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 15.7.–31.12.1959.

⁵⁹ Peapiiskop Murule 3.8.1959. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 15.7.–31.12.1959.

⁶⁰ Salumaa volinikule 16.11.1962. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 24.10.1961–8.1.1963.

⁶¹ Vt nt **Besier, G.** Die Kirche, gehorsamer Diener des Staates. <http://www.welt.de/print-welt/article655102/Die-Kirche-gehorsamer-Diener-des-Staates.html> (29.9.2013).

põhifunktsiooniga, milleks oli evangeeliumi kuulutamine. Sellist seisukohta võidi ägedamate vaimulike poolt ka arguseks pidada.⁶²

Huvitava näitena väljastpoolt kiriku juhtkonda tulnud kriitikast ateistliku propaganda suhtes on H. Tiimuse 1958. aasta kiri Rahva Hääle peatoimetajale. Kirja koopia saadeti ka peapiiskopile. Tiimuse hinnangul olid paljud kohalike ateistide kasutatud argumente ebapädevad. Ta viitas ka vene keeles ilmunud töödele, kus kristluse ja kommunismi suhet oli käsitletud eelarvamustevabamalt, kui seda tegid kohalikud ateistid. “Religiooni probleemide asjaliku arutelu” kohta soovitas ta kohalike teoloogide arvamust küsida ja see ajalehes avaldada, mistõttu ta oligi kirja koopia luteri kiriku peapiiskopile saanud.⁶³

1963. aastal korraldaski ajakirjandus diskussiooni “teaduse ja usu esindajate vahel”, aga algatajaks oli hoopis ajaleht Edasi. Osa pidid võtma professor Harald Haberman, dotsent Anatoli Mitt (tuntud ateismilektor) jt. Üritus pidi olema kinnine ja tulemusi ei kavatsetud avaldada. Salumaale, kelle poole pöörduti, tundus osalemine siiski ebamugavana, kuigi toimetusest kinnitati, et Uku Masing oli oma nõusoleku juba andnud.

Oleme ju senini püüdnud võimalikult vältida sellealaseid diskussioone ja “intervjuusid” – keegi meist ju ei tea, mis kõige taolise tagatipuks võib olla.

Salumaa soovitas ametivend Harri Haamerit,

kelle löögivalmidust me ju teame.⁶⁴

Peapiiskop soovitas Salumaal siiski osaleda, leides, et

teoloogid on kõige paremini esindatud, kui Sina ja prof U. Masing kohal olete.⁶⁵

23. aprillil 1963 avaldas Edasi üritusest väikese kokkuvõtte ateismipropagandale pühendatud rubriigis “Tänane päev on eilsest targem”. Tõsi küll, teolooge nimepidi ei mainitud (“võtsid osa ka mõned teoloogia magistrid”), küll aga kritiseeriti nende seisukohti ilma neid pikemalt refereerimata. Toimetuse seisukoht oli, et

tänapäeval ei eita teoloogid teaduse avastusi enam otseselt, vaid moonutavad neid ja püüavad usu dogmadega kohandada.⁶⁶

⁶² Elmar Salumaa kirjeldab diskussiooni Jüri Kimmeliga, kellele võis jääda mulje, et ta kuulub “argade ja pugejate kildkonda”: **Salumaa, E.** Tiib pandud aastaile õlale, 849.

⁶³ Tiimus Rahva Hääle toimetusele 23.8.1958. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 4.5.–30.12.1958. Tiimuse nimi on 1964. aastal ilmunud “Raamatupidamise juhendmaterjalide kogumiku” (vt Raamatukoi <https://www.raamatukoi.ee/cgi-bin/raamat?112837> (2.3.2013)) vene keelest tõlkijate hulgas, seega peaks tegemist olema reaalse isikuga, kel võis olla ka huvi mainitud venekeelseid teoseid eesti keelde tõlkida.

⁶⁴ Salumaa peapiiskopile 7.2.1963. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1962–27.12.1963.

⁶⁵ Peapiiskop Salumaale 9.2.1963. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1962–27.12.1963.

⁶⁶ Edasi, 23.4.1963. Juba hilisema jätkuna, kuid ilmselt üritusena samast seeriast toimus 1967. aastal elu mõtte teemal ajalehe Edasi vestlusring, kus osalesid ka Uku Masing ja Harri Haamer. Vestlusringi juhtis filosoof Jaan Rebane. Edasi avaldas Masingu sõnavõtu (tol ajal teoloogi jaoks äärmiselt haruldane juhtum), Haameri seisukohti refereeriti koos kriitikaga: Edasi, 31.3.1967; hiljem uuesti avaldatud Masingu artiklilogumikus eesti mõtteleo sarjas: **Masing, U.** Meil on lootust. Ilmamaa, Tartu, 2009, 134–139, kommentaar 399.

Niigi nabi teoloogilise kirjanduse saamisel esines tõrkeid: 1963. aastal kaebas peapiiskop volinikule, et Saksa DV-s ilmuv ajakiri Die Zeichen der Zeit oli adre-
saadi asemel saadetud toimetusele tagasi märkusega “sisaldab keelatud kirjandust”.

Ajakiri “Die Zeichen der Zeit” on sisult puht teoloogiline ja ilmub NSV Liidule sõbralikus Saksa
Demokraatlikus Vabariigis,⁶⁷

leidis peapiiskop. Kuna nüüd on EELK Usuteaduse Instituudi raamatukogus tolla-
sed ajakirja aastakäigud olemas, siis võib oletada, et kaebusel oli mõju.

Kirikuvastane maksupoliitika, mis oma teravamas vormis avaldus kirikute
kindlustusmaksude ümberhindamises 1963. aastal⁶⁸, äratas mitmetes vaimulikes
soovi protestida. Haamer kirjutas Kiivitile:

Kas ei ole õige ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu otsuse vastu otseselt protesti tõsta kõigepealt.
/.../ Tarvastu kogudus loeb selle korralduse [tagantjärele kõrgema kindlustusmaksuga koorma-
mise – R. A.] usklike survamiseks ning nõnda Konstitutsiooni vastaseks aktiks. /.../ Igatahes
minu arvates tuleks nii palju kui võimalik siiski organiseeritult sellele ülekohtule vastu hakata.⁶⁹

Haamer vestles ka praostiga, kes samuti arvas, et kiriku keskvalitsus peaks kiiresti
midagi ette võtma. Maksutõusuga seoses saatsid kogudused riigiorganitele arvukalt
proteste. Koguduseliikmed asusid aktiivselt annetama, et maksud saaksid tasutud.⁷⁰
Samal ajal üllatas maksuinspektor Pindi koguduse õpetajat August Arumäed väitega,
et ka sõidurahade (lähetuseks UKK-sse loenguid pidama) eest tuleb tulumaksu maksta.

Ütlesin maksuinspektorile, et ma ei pea sellist asja mitte õigeks. Ütlesin temale ka, et nüüdsest
peale ma ei lähe enam ühelegi valimisele. Sest kui ma olen diskvalifitseeritud “kodanik”, ala-
väärtslik isik, siis ei kõlba minu hääle ka valimiskasti. Ma tean, et see midagi ei tähenda, kuid
ma saan vähemalt nii oma protesti avaldada selle äärmiselt ebaõige talitusviisi vastu.⁷¹

Ateistlik propaganda ja kirikuvastased rünnakud tekitasid vaimulikes küllaga
kibestumist ning enesekriitikat. 1960. aastail oli vaimulikest suur puudus.

Ateistidel näib olevat õigus, kui nad meid nimetavad haltuura tegijateks. Senikaua kui pastori amet
tõi raha sisse, võis töötada. Nüüd enam mitte.⁷²

⁶⁷ Peapiiskop usuasjade volinikule 17.9.1963. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1962–
27.12.1963.

⁶⁸ Vt protsessi kirjeldust: **Rommel, A.** Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, 146–148.

⁶⁹ Haamer peapiiskopile 10.12.1963. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1962–27.12.1963.
Kiriku ja riigi suhete hetkeseisust oli Haamer niigi vägagi halval arvamusel. Küsidis peapiiskopilt
luba aidata oma pojalt Eenokil Mustvees teenida, leidis ta, et seda ei peaks volinikuga koos-
kõlastama, kuna too võib veto peale panna ja “Konstitutsiooni järele on ju kirik riigist lahutatud,
seepärast oleks täitsa loogiline, et niisugused kiriku sisemised korraldused peaksid kuuluma ainult
kirikuvalitsuse otsustada”: Haamer peapiiskopile 15.11.1963. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus
27.12.1962–27.12.1963.

⁷⁰ “Mõnigi mees ütles: “Mina küll suurem kirikuskäija ei ole, kuid oma kirikut ma kinni panna ei
lase!””: **Arumäe, A.** Hiiobi õnnistus, 446.

⁷¹ Arumäe peapiiskopile 27.12.1963. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 27.12.1963–9.12.1964.
Seda intsidenti Arumäe oma mälestustes ei meenuta, küll aga nendib ta, et tema Siberist tagasi
jõudes olid kogudustes tekkinud nn mustad kassad (ehk maksuinspektori eest peidetud tulud) –
nähtus, mis varem oli võõras: **Arumäe, A.** Hiiobi õnnistus, 428.

⁷² Praost Jaan Variku sõnavõtt, protokoll 26.8.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide
ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid
15.3.1963–15.12.1965.

Noorus lahkus kirikust, kuna ateistlik surve sundis, aga see polnud ainus põhjus, sest kristlikud kodud pole nähtavasti usulise kasvatustöö alal oma ülesande kõrgusel seisnud.⁷³

Samas ei saa öelda, et ateistlikku propagandat nähti ainult negatiivses võtmes.

Kuulutus Kristusest ka negatiivses mõttes toob ikka ja alati omajagu positiivseid tulemusi, samuti nagu kord apostel Pauluse päevil (Fl 1,15 jj). Kui see negatiivne kuulutus muud kasu ei too, siis vähemalt seda kindlasti, et üks ja teine teadlikuks saab sellest, et selline tüliküsimus olemas on. Ja sellest üksi juba vahest aitab, et aus inimene otsima hakkab.⁷⁴

Niisamuti nähti Märjamaa koguduse aruandes ajalehtede veergudel toimivas arutelus jumala olemasolu üle ravimit loiduse ja ükskõiksuse vastu usuelus, isegi koguduse vaimse elu elavdajat.⁷⁵

Katseks usuvastaseid meetmeid konkurentsivabakogudustega ära kasutada võib aga pidada aseõpetaja Soosalu pöördumist, kus kaevati baptistide liiga aktiivse tegevuse peale, Hiiu maalt otse voliniku poole. Pöördumises viidati sellele, et neid baptiste ei maksustata vastavalt seadustele. Baptistid olid väidetavalt ka luterlasi matnud.⁷⁶ Peapiiskop tõdes oma vastuses, et taolised pöördumised tuleks temaga kooskõlastada.⁷⁷

KIRIKU ÜHISKONDLIKU SEISUNDI ANALÜÜS

Kuidas luteri kirikus mõisteti kiriku asendi muutumist ühiskonnas? Esines radikaalseid seisukohti.

Käesoleval ajal on kirik jälle märter-kirik,

nenitis Põlva õpetaja Kimmel, kõneldes Võru praostkonna “õpetajate konverentsil”.⁷⁸ Üks hilisem üldistav märkus temalt:

Eesti rahva usu elu iseloomustab Kristuse kriis, usk on saanud rahvusluseks.⁷⁹

Kui tõlgendada ütlust nii, et rahvuslus on astunud usu asemele, siis ajaloolises perspektiivis võib seda pidada üheks võimalikuks kirjelduseks eestlaste usu elu muutumisest alates rahvuslikust ärkamisest.

Rahvakiriku, mis oli olnud luteri kirikus levinud enesekujutluseks vabas Eestis, kadumist tajuti, nähti, et kirikust on rahvakiriku asemel saamas “usklike hulgate”,

⁷³ Kuressaare koguduse aruanne, Esra Rahula 15.1.1961. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1960.

⁷⁴ Kuusalu koguduse aruanne, Eduard Salumäe 14.1.1961. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1960.

⁷⁵ Märjamaa koguduse aruanne, Hartvig Helilaid 11.1.1960. EELKKA, Lääne praostkonna aruanded 1959.

⁷⁶ Soosalu usukulturasjade volinikule, ärakiri peapiiskopile 2.12.1959. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 15.7.–31.12.1959.

⁷⁷ Peapiiskop Soosalule 18.12.1959. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 15.7.–31.12.1959.

⁷⁸ Võru praostkonna õpetajate konverentsi protokoll 20.9.1960. EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 18.5.1951–20.12.1960.

⁷⁹ Võru praostkonna teoloogide konverentsi protokoll 11.3.1964. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

kelle teenimiseks on vaja senisest erinevaid meetodeid.⁸⁰ Oldi saamas misjoni-kirikuks.⁸¹

Tänapäeva usuvastaste rünnakud on sihitud kiriku kui Jumala institutsiooni vastu, üksik oma nurgas võib edasi uskuda, kui tahab.⁸²

Usk on üksikute eriharrastus, nagu tennisemäng. Ei kuuluta enam külade kaupa kirikusse.⁸³

Ühiskonna areng ei toonud kaasa kiriku olukorra paranemist. 1960. aastat nägi Saarte praost Rahula ühiskondlikult eriti kordaläinuna – rahva jõukuse kasvamise osas. Heaolu kasvuga oli kiriku poolt vaadates tugevas kontrastis kiriku tagakiu-samine.

Keegi vanem inimene ütles: “Meie elame nii hästi, et kui ainult usk rahule jäetaks, siis ei oskaks enam midagi soovida.”⁸⁴

Vihjamisi mainiti võimalust riigiga koostööd teha, et saavutada parem positsioon: seoses muutustega senistes koloniaalvõimu all olnud maades, kus poliitilisest elust võeti aktiivselt osa, aga ka läänemaailma kirikutes. Kontekstist tulenevalt võib arvata, et mõeldi poliitilise ülekohtu vastu võitlemist koostöös Nõukogude valitsusega ehk siis teistes maades, mitte oma kodumaal.

Meie kirikuis valitseb praegu teatud arguse, tagasitõmbumise vaim, kuid ometi on maailmas kristlaste arv kasvanud 3000 miljonini. Noorte kristlaste arusaamine on selge – kirik on vajalik sellele maailmale. Evangeeliumi peab kuulutama, sest igavik kuulub Kristusele. Evangeelium pole lahus tegelikust olukorrast. /.../ Elu küsimustest osavõtmine on endastmõistetav. Noored kirikud on mõistnud, et nad peavad osa võtma rahva elust. Õnneks näeme ärkamist ka teistes kirikutes, näit. anglikaani kirikus, Prantsuse evang. kirikute liidus, kus protesteeritakse pidevalt poliitilise ülekohtu pärast. Nähakse tõelist valgust, Jeesust Kristust.⁸⁵

Hirm oli üheks olulisimaks emotsiooniks, mida tunti kirikuelust osa võttes isegi enne suurema kampaania algust. Valga õpetaja Jaan Audova nentis usuliste talituste kasvuajal, 1957. aastal, et kuigi üldine seletus talituste kasvule oli, et “usuaasjades on olukord vabamaks muutunud” ja “usuelus on teatud elevust märgata”, leidsid pea pooled leeritatutest, et nad ei julge usuaasju avalikult ajada, ning neid tuli vaimuliku ametiruumis leeritada.⁸⁶ Jaani koguduse tegevust 1957. aastal analüü-sides leidis Jaan Kiivit senior, et ka konfirmeeritute arvu kõrgajal polnud põhjust

⁸⁰ Lääne praostkonna aruanne, Martin Terasmaa, *sine anno*. EELKKA, Lääne praostkonna aruanded 1963.

⁸¹ Jüri koguduse aruanne, Hugo Valma 13.1.1959. EELKKA, Lääne-Harju praostkonna aruanded 1958.

⁸² Peapiiskop, protokoll 20.5.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

⁸³ Kuressaare koguduse aruanne, Esra Rahula 15.1.1961. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1960.

⁸⁴ Samas.

⁸⁵ Peapiiskop, Võru praostkonna sinodi protokoll 20.7.1960. EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 18.5.1951–20.12.1960.

⁸⁶ Valga koguduse aruanne, Jaan Audova 14.1.1958. EELKKA, Valga praostkonna 1957. aasta aruanded.

rahuloluks, kuna see tuli tagantjärele ja tihti ka seoses sooviga abielu laulatada. Olulisim probleem oli kirikliku hariduse keelamine.

Mida tähendab Kiriku normaalse tegevuse pidurdamine noorte õpetamise keelamisega, seda näeme selgelt noorte vaimses palges ja varsti peaksid märkama ka riigimehed seda.⁸⁷

Kogudustes oli puudus lauluraamatutest, piiblitest, katekismustest ja leeriõpetuse ärajäämine pidurdas teadmiste levikut. Ateistlik kihutustöö mõjutas ja ajalehed kirjutasid, et ainult vähem teadlik osa noortest läheb veel leeri

ja muidugi nii mõnigi noor hoidub leeritamisest ja ka mõnest teisest ametitalitusest juba selle tõttu, et hoiduda oma nime sattumast ajalehte.⁸⁸

Peapiiskopina oli Kiivit küll julgustaja ega näinud olukorda nii pessimistlikult, püüdes ka ateistliku kirjanduse levitamises kasulikku leida:

Kui tuul käib üle metsa, langevad lehed, aga juured püsivad mullas. Ateistlikust kirjandusest kuuldakse midagi piibli üle, kui piibleid pole.⁸⁹

Saarte praost Rahula tõi teistsuguse näite:

Noorus on usule selja pööranud – teadmatuse tõttu. Täisikka jõudnud neiu vaidles oma tädiga Jumala olemasolu üle. Viimaks ütles: “Jah, tädi, sellist Jumalat nagu on Sinul, usuksin ka mina, kuid vanameest pilverünkal, nagu kirikus räägitakse, ma küll ei usu.” Noorus kuni 25. eluaastani on oma teadmised usu ja Jumala kohta ammutanud peamiselt ateistliku propaganda vahendusel ja moonutusel. Ei tunta elementaarseidki usutõdesid.⁹⁰

Saaremaal analüüsiti usuvastase võitluse mõju usuinimestele, leides, et Jumal on muutumas absoluudi asemel relatiivseks suuruseks.

Noortele mõtlejatele inimestele näib Jumal tõesti konstrueerituna ja inimeste poolt looduna.

Vana testamendi Jumal tundus usutamatu ja ateistlik propaganda tegi antropomorfsest jumalast karikatuuri.⁹¹

Mitmel puhul olid ühiskondlikud hoiakud suunanud lapsi ja noori vaenulikkusele ning isegi agressiivsusele. Oli märgata selget seost ateistliku kampaania aktiivsuse ja huligaanitsejate vahel: Suure-Jaanis olid huligaanitsejased kiriku ümbruses ning surnuaial mitmeks aastaks vaibunud, 1958. aastal algasid koos kampaaniaga taas.⁹² Valjala kohaliku 8-klassilise kooli mõned õpilased kimbutasid ja isegi löid kaasõpilast, kes käis jõuluõhtul koos vanavanematega kirikus.⁹³

⁸⁷ Tallinna Jaani koguduse aruanne, Jaan Kiivit seenior 13.1.58. EELKKA, Peapiiskopi kirjavahetus 1.1.–30.4.1958.

⁸⁸ Karja koguduse aruanne, Oskar Leis 8.1.59. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1958.

⁸⁹ Võru praostkonna sinodi protokoll 18.8.1961. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

⁹⁰ Kuressaare koguduse aruanne, Esra Rahula 15.1.1961. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1960.

⁹¹ Jämaja koguduse aruanne, Peeter Kohandi 12.1.1962. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1961.

⁹² Viljandi praostkonna aruanne, Alfred Tooming 24.1.1959. EELKKA, Viljandi praostkonna aruanded 1958.

⁹³ Valjala koguduse aruanne, Armand Leimann 11.1.1962. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1961.

Haigele emakesele kodus armulaua jagamise ajal vaadati murega aknast välja tänavale. Kardeti, et ootamatult tuleb koju poeg, kes usku ja kirikut ei salli.⁹⁴

Käibele tulid, nagu mõnigi kord Eesti jaoks rasketel aegadel, võrdlused Põhjasõja-järgse ajaga, neid kasutas just peapiiskop:

Põhjasõjajärgsel ajal olid kogudused õpetajata.⁹⁵

Teisal:

Pärast Põhjasõda teenis praegust Viljandi ja Valga rajooni ning osa Pärnumaast üksainus preester. Põltsamaa vaimulik kirjutab, et tal pole katust peakohal ega ahju toas. Mitmed vaimulikud teenisid elatist tööga põllul, ega saanud anda oma lastele haridust, mistõttu viimased sulasid rahva hulka ja pole teada, millist perekonnanime nad hiljem kandsid.

Ka vennastekoguduse ajaloos polnud mingit eksistentsikindlust, leidis peapiiskop. Samal koosolekul, arutades võimalusi täita vaimulikukohti:

pärast Põhjasõda pidi vaimulikku sooviv kogudus ise esitama selleks ka kandidaadi, keda pärast eelkatseid võeti ka õppima.⁹⁶

Vaimulikuametiga kaasnev masendus seoses oma rolliga ühiskonnas sai eriti nähtavaks Valga koguduse õpetaja Audova aruannetes:

nüüd on õpetaja, objektiivselt öeldes, ainult mõnitamise ja teotamise objekt oma koguduse territooriumil.

Sõnaline koguduse aastaaruanne oli kaotanud oma mõtte olukorras, kus

ei saa ega või aruandja ühtki elu väärnähet ega pattu vabalt oma südametunnistuse järgi kirjeldada ega analüüsida.⁹⁷

Juba järgmine aruanne oligi ainult kümnerealine:

mul ei ole neile numbritele ja arvudele midagi juurde lisada.⁹⁸

Valgamaal hoogustus ateistlik propaganda (osalt vaimulike vastu suunatud), ägenes "mõnitamine töökohtadel" ja algasid rünnakud kirikuhoonele:

kirikuvastane huligaanitsemine on läinud niikaugemale, et õhtul ei julge kirikus jumalateenistust pidada.

Tegemist oli aknaklaaside massilise lõhkumisega. Siiski resümeeris nipsisõnaline vaimulik:

kirikul ja usuinimestel on rasked katsumisajad, need näivad muutuvat üha raskemaks, ent see võib tulla tulevastele põlvedele kord õnnistuseks.⁹⁹

⁹⁴ Kuressaare koguduse aruanne, Esra Rahula 14.1.1962. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1960.

⁹⁵ Võru praostkonna sinodi protokoll 18.8.1961. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

⁹⁶ Protokoll 20.5.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

⁹⁷ Valga koguduse aruanne, Jaan Audova 12.1.1961. EELKKA, Valga praostkonna aruanded 1960.

⁹⁸ Valga koguduse aruanne, Jaan Audova 13.1.1962. EELKKA, Valga praostkonna aruanded 1961.

⁹⁹ Valga koguduse aruanne, Jaan Audova 14.1.1964. EELKKA, Valga praostkonna aruanded 1963.

1964. aastal loobiti jõulujumalateenistuse ajal kividega kiriku aknaid, üritades läbi akna vaimulikku tabada. Kirikuvastast huligaanitsemist võrdles vaimulik olukorraga USA-s Alabamas ja Texas, kus rassistid olid rünnanud neegrite lastejumalateenistusi.¹⁰⁰

Kuusalu koguduse õpetaja Eduard Salumäe kirjeldas nii 1959. kui ka 1960. aasta aruandes koguduse elu sõnaga *vaikus*. Esialgu pettumuse ja kibedusega, kuid 1960. aastal nentides, et on õppinud vaikust armastama.

See ei ole surmavaikus, vaid eriline seisund, milles Jumal tegutseb. Ei ole olnud masside liikumisi kiriku ümber – kuid elu on jätkunud.¹⁰¹

PÜSIMAJÄÄMISEST PRAEGUSES OLUKORRAS

Peapiiskopi hinnangul pidi kirik siiski teadma, millega tegelda, keskendumata olulisele ja tõrjuma alistumismeeleolusid. Kirik ei tohtinud loovutada prohveti-positiooni olukorras, kus kogu maailmas olid kõrvuti vaimustus edusammudest ja pessimism selleaegse kultuuri suhtes.

Oleme tihti nagu vasikas aia taga: siia on pulk ette pandud. Aga me ei vaata, kuhu minna saab. Peame oma ülesannet nägema.¹⁰²

Mida siis kirik tegema pidi? Üks lahendustest oli rohkem ja paremini tööd teha.

Kui kõik loogika ütleb, et meie töö on asjatu, just siis tuleb usinamini töötada, ütles Salumaa Võru praostkonna “õpetajate konverentsil”.¹⁰³

Eelkõige mõeldi sellega oma kuulutustöö kvaliteedi parandamist.

Praegu töötatakse kõikidel aladel väga tublisti. Mõned aga arvavad: kirikus saab kergemini läbi.¹⁰⁴

Sellest lähenemisest tulenevalt hakati kiriku juhtkonnas jutlusi analüüsima, mis tekitas küllalt palju vaidlusi ja isegi konflikte.¹⁰⁵ Praost Terasmaa hinnangul:

Ajakirjandus võiks saada neist jutlustest suurepärasest materjali ateistlikuks tööks.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Valga koguduse aruanne, Jaan Audova 13.1.1965. EELKKA, Valga praostkonna aruanded 1964.

¹⁰¹ Kuusalu koguduse aruanne, Eduard Salumäe 14.1.1961. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1960.

¹⁰² Protokoll 11.11.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

¹⁰³ Võru praostkonna õpetajate konverentsi protokoll 15.3.1961. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹⁰⁴ Protokoll 16.9.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

¹⁰⁵ Protokollid 11.11.1964 ja 17.12.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

¹⁰⁶ Protokoll 11.11.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

Praost Albert Soosaar, kes oli diskussiooni eestvedajaks, leidis:

on hea, kui me ise mõne ametivenna töö üle naerame, halvem on, kui seda teevad teised, meile vaenulikud ringkonnad.

Jutluste analüüsil oli tõsine põhjus:

terve rida inimesi jääb oma arvates täiesti õigustatult kirikusse tulemata, kuna seal räägitakse rumalusi.¹⁰⁷

Väljaspool kirikut argipäevatöid tehes tuli samuti eeskujuks olla. Seda rõhutati Ida-Harju praostkonnas.

1962. aastal tuleks töötada veelgi paremini, teistele eeskujuks olles, nurisemata – niipalju kui teisitimõtlejate poolt lastakse.

Tuli teenida nii Jumalat kui ka ühiskonda,

olles ka uue elu ehitamisel soolaks ja valguseks.¹⁰⁸

Eeskujulikke tööd ilmalikus sfääris rõhutati mujalgi. Vastavalt oludele tuli kohandada töövorme:

jutlus ja talituskõne peaksid meie kogudustes asendada ka seda usulist selgitust, mida ristiusu maades annab inimesele kodu, kool, ühiskond ja seltskondlik tegevus.¹⁰⁹

Õpetaja Raimond Peiker võttis oma Võru praostkonna õpetajate konverentsil peetud referaadis “Kristliku kuulutuse üksikutest päevaprobleemidest” kokku ülesanded kirikutöös, kus oli tähtis nii kuulutuse kvaliteet kui ka kuulutaja isikliku elu eeskujulikkus. Kuigi osa nõudeid vaimulikele olid ajatud, oli siiski selgelt näha ka ajastu konteksti.

Oleme ohvitserid lahinguolukorras, igapäev üllatusvõimalused. Pasun peab andma selget häält. Palju töövõimalusi on meilt võetud, jäänud on Sõna ja kuulutamiskoht. Igakord minna kantslisse püha hoolega otsekui esimest korda. On vajadus apologetiliste jutluste järgi. Kuulutaja olgu töös entusiast, kuulutus olgu loogiline, ülesandeid andev, ettekanne laitmatu, haaraku kuulaja täielikult. Kuulajad erinevad usult, hariduselt, kõiki tuleb teenida. Otsigem uusi teid kuulutustöös! Kuulutaja vajab kriitikat, eelkõige enesekriitikat. Ka vaikimisel oleme kuulutajad. Meil on praegu papp tondina mustaks maalitud, isikliku eluga tuleb tõestada, et see nii pole. Meid jälgivad pidevalt kõikide silmad.¹¹⁰

Raplas nähti vennastekoguduse varasema kuulutuse mõju sellele, et kirikuskäimist ei võetud väga tõsiselt.

Kirikuskäimisest on õndsuseks vähe, kuulutasid varem vennad – ja see mõjus ka neile, kellel kirikuskäimine nõudis veel pingutust.¹¹¹

¹⁰⁷ Protokoll 17.12.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

¹⁰⁸ Ida-Harju praostkonna aruanne, Esra Rahula 5.2.1964. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1963.

¹⁰⁹ Ida-Harju praostkonna aruanne, Evald Saag 23.1.1962. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1961.

¹¹⁰ Võru praostkonna õpetajate konverentsi protokoll 17.7.1963. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹¹¹ Rapla koguduse aruanne, Evald Saag 16.1.1959. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1958.

Samas oli vennastekogudus kasvatanud inimeste usulist aktiivsust, mida ateismikampaania omakorda kahandas. 1963. aastal täheldas Rapla õpetaja juba selgelt vennaste töö kokkukuivamist.¹¹²

Võimalik on meie koguduse elu järsk allaminek, mõned ennustavad isegi surma.

Nii resümeeris meeolulisi Narva koguduses õpetaja Elmar Kull pärast täitevkomitee survele sõjas purustusi saanud Narva Aleksandri kirikuhoone vahetamist tagasihoidlikuma hoone vastu. Kirjast peapiiskopile näib, nagu oleks kogudusel olnud ka valikuid, õpetaja oli kahevahel:

vana kirikuhoone juurde kindlaksjäämine poleks vist toonud midagi head? Ei tea ju ütelda! Elu on teinud kuidagi araks, tagasihoidlikuks ja ettevaatlikuks!¹¹³

Peapiiskop, kes oli sündmuse taustast teadlik (Kullile oli võimuorganite tähelepanu langenud seoses tema illegaalse kirikliku tööga Narva jõe taga), oli koguduse otsuse suhtes mõistev ja ta lohutas:

Mul on kindel usk, et Narva kogudusele ei ole see muudatus ülesaamatuks takistuseks, vaid et leiate tee ka uues olukorras kohanemiseks. Peaasi, et kogudus mõistaks vajadust rahulikuks edasiminekuks ilma tagasivaatamiseta möödunule.¹¹⁴

Kartus koguduseliikmete seas polnud midagi ebatavalist nendeski kogudustes, kus ei pidanud midagi sarnast läbi elama. Kuressaare Laurentiuse koguduse õpetaja leidis, et mõned koguduseliikmed olid töökoha kaotamise hirmus muutunud äärmiselt kartlikuks, kui näiteks tuli töökaaslaste ees koguduseliikmena esineda.

Tavaline autojuht soovib laulatust mitte kirikus, vaid käärkambris ja “nii vaikselt kui vähegi saab”. Kantslilt ei soovita kuulda ühegi koguduseliikme nime – peale nende nimede, mis surnutele kuuluvad.¹¹⁵

Need, kes ei kartnud, olid vanemad koguduseliikmed, kellele vaimulikud võisid toetuda.

Siiski leidis peapiiskop veel 1964. aastal, et

ei tule asuda seisukohale, et oleme taganemisel. Me pole seda. Saksamaal *Landeskirchen* on olukorrad meie oludele mitmeti sarnased, kuid suhtumine olukorda on hoopis teine.

Nii kõneles peapiiskop hetkel, mil seoses riigimaksude kasvuga oli hakatud vähendada töötajate arvu ja kärpima palka. Tuli hoopiski leida teid annetussummade suurendamiseks.¹¹⁶

¹¹² Rapla koguduse aruanne, Esra Rahula 15.1.1964. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1963.

¹¹³ Kull peapiiskopile 3.9.1962. EELKKA, Peapiiskopi kirj vahetus 24.10.1961–8.1.1963.

¹¹⁴ Peapiiskop Kullile 7.9.1962. EELKKA, Peapiiskopi kirj vahetus 24.10.1961–8.1.1963.

¹¹⁵ Kuressaare koguduse aruanne, Kalle Mesila 12.1.1965. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1964. Juba hiljem, 1971. aastal resümeeris Põlva õpetaja Jüri Kimmel, et usuinimesed on araks muutunud. Võru praostkonna sinodi protokoll 11.6.1971. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹¹⁶ Protokoll 17.12.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

TEOLOOGILISELT PÕHJENDADES

Kui eespool võis näha praktilisemat laadi põhjendusi, siis kiriku juhtkonnal ja vaimulikel leidis lisaks neile nii teoloogiliselt aluselt läbimõeldud analüüsi tolleaegsest olukorrast kui ka selle tõlgendusi. Kui palju oli neis omaloomingut ja kui palju toetuti rahvusvaheliselt autoriteetsetele teoloogidele? Kellelegi üldiselt ei viidata ja mõjusid on raske tuvastada, kuigi siin-seal võib leida teateid referaatidest vaimulike kogunemistel. Näiteks oli Võru praostkonnas arutuse all olnud nii Karl Barthi teoloogia¹¹⁷ kui ka Josef Hromádka “Evangelium für Atheisten”.¹¹⁸

Mehed-vennad, mis me peame tegema?

Selle tsitaadiga alustas järjekordsel Võru praostkonna “õpetajate konverentsil” 1961. aastal palvetundi Võru praostkonna abipraost Ago Viljari. Vastus: meelt parandama ja Kristust järgima.¹¹⁹ Seda võiks pidada kõige lühemalt kokku võetud tegutsemisjuhiseks, mis muidugi on kristlikus kirikus universaalne. Madalseisu jõudes pidi kirik palves Jumala poole pöörduma,

oma vigu otsima, neid nägema, neist kõnelema, need parandama.

Siis oli lootust püsima jääda.¹²⁰

Välist allakäiku võis näha kiriku puhastumisena.

Aruande järgi on võrreldes 1959. a. 1960. a. allakäik. Olgem rõõmsad! Meie massilistest kogudustest on saamas Jumala rahvas,

leidis õpetaja Kimmel Võru praostkonna sinodil 1961. aastal.¹²¹ Sisemisest puhastumisest räägiti ka Saaremaal.

Nn. “kaasajooksikud” on selle [ateistliku propaganda] tagajärjel Kirikust eemaldunud, kuna neil isiklik sisemine osadus Jumalaga puudus. Nende lahkumise pärast pole aga mõtet paanikasse sattuda, kuna usklikte read muutusid puhtamaks ja kogudustele annetatud summad isegi kasvasid.¹²²

Taolisi väiteid leiab vägagi tihti.

Jumal juhib oma kogudusi, ta puhastab neid, uuendab neid võib-olla ka raskuste läbi, mida kogudused on läbi elanud.¹²³

Statistikas kajastuva kahanemise pärast ei tulnud muretseda.

¹¹⁷ Võru praostkonna õpetajate konverentsi protokoll 27.5.1964. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹¹⁸ Võru praostkonna õpetajate konverentsi protokoll 7.4.1959. EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 18.5.1951–20.12.1960.

¹¹⁹ Võru praostkonna õpetajate konverentsi protokoll 24.5.1961. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹²⁰ Ida-Harju praostkonna aruanne, Esra Rahula 3.2.1963. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1962.

¹²¹ Võru praostkonna sinodi protokoll 18.8.1961. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹²² Saarte praosti aruanne 1960. aasta kohta, Esra Rahula 24.1.1961. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1960.

¹²³ Saarte praosti kohusetäitja aruanne 1962. aasta kohta, Richard Saaremets 25.1.1963. EELKKA, Saarte praostkonna aruanded 1962.

Riigi kirikuvastases tegevuses võis näha Jumala saadetud karistust kiriku halva töö eest.

Kas konfirmatsiooniõpetuse äravõtmine pole jumala vits, kui me seda õieti kasutanud ei ole, küsis peapiiskop Võru praostkonna sinodil 1962. aastal.¹²⁴ Võib-olla oli kirik oma tegevusvaldkonda liialt laiendades ise üle pingutanud. Ilmalike talituste tulekut kommenteerides leidis peapiiskop, et näiteks surnuaiapäha ilmalik tähistamine ei peaks muret tekitama:

Jeesus tõmbab elu ja surma piirjoone teisiti kui meie, öeldes: laske surnud oma surnuid matta. Mis mõte on kiriklikul surnute mälestamisel? Selle asja võiks rahulikult jätta ilmalikele.¹²⁵

Kristlased ja Nõukogude riik ei pidanud üksteisele vastanduma, neid ühendas võitlus rahu eest. Sellist mõtet võib leida ka koguduseõpetajate aruannetest.

Ristikogudus, mis on rajatud Jeesuse õpetusele, on armastuse ja rahu mõtete edasikandja. Seega on kõik tõelised kristlased (mitte ainult selle nime kandjad) koos Nõukogude Liidu valitsusega eesotsas, rahumeelse poliitika, rahvaste kooseksisteerimise esiridades, sest Jumal on kinnitanud maad igaveseks ajaks inimestele kodus ja olgu, et üks põlv läheb ja teine tuleb, aga maa jääb seisma (Kog 1, 14).¹²⁶

Tehnika oli oluline mõiste selleaegses ühiskonnas, millega kristlased pidid end suhtestama. Seda tehti teoloogilistes ettekannetes. “Ristiinimene tehnilisel ajajärgul” oli peapiiskop Kiiviti ettekande pealkiri Võru praostkonna sinodil 1959. aastal. 20. sajandit iseloomustas tehniline progress, mis oli kaasa toonud Jumala eitamise. Kuulajad said teada, et Jumala eitamist esines ka väljaspool Nõukogude Liitu. Jumala haaramatus inimese jaoks oli päästvaks arusaamaks ka ajal, mil Jumalat eitati.¹²⁷

Tollal veel noore, kuid juba nimeka teoloogi Harvey Coxi¹²⁸ ettekannet “Kristlaste vastutusest arenenud tehnikaga maailmas” Praha II rahukonverentsil¹²⁹ refereeris

¹²⁴ Võru praostkonna sinodi protokoll 20.11.1962. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹²⁵ Protokoll 11.11.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965. Kuigi see seisukoht võib üllatav tunduda, on sarnaselt (abielust rääkides) väljendunud Martin Luther: “Ma hüüan ja kisendan ning kordan aina, et sellised asjad tuleks jätta ilmaliku võimu hooleks, nagu Kristus ütleb: “Laske surnuil oma surnud matta”, seepärast annaks Jumal, et ilmalik võim seda teeks, tehku ta siis hästi või halvasti”: **Luther, M.** Abieluasjust. – Rmt: Valitud tööd. Koost U. Petti. Ilmamaa, Tartu, 2012, 623.

¹²⁶ Mõeldud ilmselt Kg 1, 4. Järvakandi koguduse aruanne 9.1.1961. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1960.

¹²⁷ Võru praostkonna sinodi protokoll 2.7.1959. EELKKA, Kirjavahetus Võru praostkonnaga 18.5.1951–20.12.1960.

¹²⁸ Harvey Cox (sündinud 1929), raamatu “The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective” (1965) ja paljude teiste autor, 1969–2009 teoloogiaprofessor Harvardi ülikoolis, mõnede hinnangul 1960. aastate radikaalsuse tooja teoloogiasse.

¹²⁹ Ametliku nimega Kristlik Rahukonverents. Organisatsiooni sõbralikumadki kirjeldused ei eita selle nõukogudemeelsust, vt A History of the Ecumenical Movement. Volume 3. Toim J. Briggs, M. A. Oduyoye, G. Tsetsis. World Council of Churches, Geneva, 2004, 550–551. Kriitilisema hoiaku võib kokku võtta järgmiselt: “Christian Peace Conference – not a conference not for Peace Certainly not Christian” (vt sama pealkirjaga publikatsiooni: Stichting Mir, 1984).

Evald Saag kiriku juhtivatele liikmetele 1964. aastal. Referaat tahtis kummutada väite, nagu välistaks tehnika ristiisu. Kristlus oli olnud tehnika arengule isegi eelduseks:

kus pole olnud ristiisku, seal pole ka tehnika arenenud.

Kirik ja tehnika peavad minema käsikäes.

[Jumala] kätes on ka tehnikainimeste tulevik.

Ettekannet kommenteerides tõi peapiiskop välja mitmeid võimalusi, kuidas uut tehnikat kuritegudeks kasutatakse.

Oleks vaja kedagi, kes kontrolliks, mida antakse edasi üle terve ilma näit. satelliitide abil – on see eluks või surmaks?¹³⁰

Nagu võib aru saada, ei olnud kristlaste tehnikaajastuga leppimine siiski valutu.

Teaduse ja usu vahekorda lahkas peapiiskop Võru sinodil 1964. aastal. Etteheited usule ei pidanud tema hinnangul paika.

Peapiiskop rõhutab, et mikro- ja makrokosmose küsimust käsitles juba Dr. M. Luther oma Püha Õhtusöömaaja seletuses, kus ta annab küsimusest õige ülevaate, lähtudes piiblist. Ka Darwin pole kunagi olnud ateist ja tema “Liikide arenemisõpetus” on enam küll reformeeritud kiriku predestinatsiooniõpetus.¹³¹

Kirik pole alati teaduse arengut mõistnud. Peapiiskop tõi näiteid tuntud teadlastest, kes ei otsinud usu ja teaduse vastuolu. Inimene jääb siiski samaks, olgu teaduse areng milline tahes, ta peab Jumala ees aru andma, oli peapiiskopi kokkuvõtte.

Kirikukantsel ei tohi saada loodusteaduslike seisukohtade ettekandmise kohaks, vaid Jumala Sõna kuulutamise kohaks.

Sinodil avaldasid oma arvamust ka mitmed teised teoloogid, nagu näiteks Viljari (loodusteaduslikud meetodid ei saa inimest teatavates rasketes olukordades aidata) ja Salumaa (teadus ei tohi olla eesmärk, vaid vahend).¹³²

Üks võimalus teoloogi jaoks oli vaadata kirikuajalukku (nagu oli tehtud juba Põhjasõja-järgse aja ja vennastekoguduse ajaloo puhul) ning leida, et:

Vana ja Uue Testamendi järgi on ristikogudus alati olnud otsekui diasporaas, see on ristikoguduse normaalseisund,

nagu tegi oma ettekandes “Ristikoguduse asend tänapäeva maailmas” peapiiskop Võru praostkonna sinodil 1963. aastal.¹³³ Või siis lihtsalt Jumalale loota:

¹³⁰ Protokoll 16.9.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

¹³¹ Võru praostkonna sinodi protokoll 22.7.1964. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

¹³² Samas. Nende seisukohtadega oli mõnevõrra vastuolus õpetaja Kaide Rätsepa arusaam. Rätsep rääkis jutluses kosmonautika saavutustest, rõhutades, et ei saa enam öelda, nagu poleks midagi uut päikese all. Tallinna Toompea Kaarli koguduse I pihtkonna aruanne, Kaide Rätsep 15.1.1963. EELKKA, Tallinna praostkonna aruanded 1962.

¹³³ Võru praostkonna sinodi protokoll 26.6.1963. EELKKA, Võru praostkond. Kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused.

tänapäeval on paljudel tunne, nagu oleks meie tööle tõmmatud ristimärk. Kuid meil on tarvis mõista, et oleme tulijad ja minejad. Issand aga teab, kuidas oma tööd jätkata,

nagu soovitas Viljandi praost (hilisem peapiiskop) Alfred Tooming.¹³⁴

Globaalse vaatenurga poolest paistis silma Evald Saagi arvamus 1958. aastast: ristiusu vastu võitlemise tõttu võidavad islam ja paganlus, maade ümberjaotamist tuleb ette ka kristlike konfessioonide seas.

Evangeeliumi luteriusu maade olukord on veel seda raskem, et Saksa Evangeeliumiusu Kirik oma osalt õnnetu juhtimise tõttu ja idaosa vähemuse tõttu on katoliiklaste söödamaaks saamas.¹³⁵

Tema soovitus oli: pidage rahu kõigi inimestega (Rm 12, 18).¹³⁶

Alguspalve esimesele EELK konsistooriumi liikmete, praostide ja UKK õppejõudude informatsioonilisele koosolekule pidas peapiiskop Kiivit, toetudes järgnevatele kirjakohtadele: Neh 4, 11 (“Ja koormakandjad kandsid, tehes ühe käega tööd ja hoides teise käega viskeoda”) ning 1 Kr 16, 13 (“Valvake, seiske usus, olge mehised, saage tugevaks”). Need olid tema hinnangul “kinnitav ja teednäitav sõna”.

Jumal annab abi. Õige on teha tööd, aga olla ka valvel kõige vastu, kes ja mis segab.¹³⁷

Seda võib näha üleskutsena vaenulikul ajal vastu pidada.

KOKKUVÕTTEKS

EELK vaimulikud reageerisid 1960. aastate ühiskonna- ja kirikuelu järskudele muutustele erinevalt, jäädes peamiselt küllalt passiivsele positsioonile. Tuleb tõdeda, et peapiiskop Kiivit senior oli üldiselt tasakaalu hoidvaks jõuks võimu suhtes trotsivamat hoiakut näidanud vaimulike (nagu Haamer, Kuljus, Arumäe või Kimmel) ja võimuesindajate vahel. Peapiiskop püüdis kontrollida kiriku tegevust nii, et protestid, kui neid oli, liiguksid tema ja usuasjade voliniku vahel, nagu kehtiv kord ette nägi. Seejuures polnud ta väga aktiivne. Esinedes erinevatel vaimulike kogunemistel, edastas ta sõnumit rasketest aegadest, mis pole ületamatud, vaid mis tuleb Jumala abiga üle elada. Kristliku kiriku ajalugu pakkus häid näiteid: alg-ristikogudus, Põhjasõja-järgne aeg Eestis ja vennastekogudus. Teoloogid (nagu

¹³⁴ Protokoll 15.3.1963. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

¹³⁵ Ida-Harju praosti aruanne 1957. aasta kohta, Evald Saag, jaanuar 1958. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1957. Üks väheseid aruandeid, kus üldse roomakatoliku kirikut mainitakse. Selle põhjal on raske teha järeldusi oikumeenilise hoiaku kohta luteri kirikus sel ajal (vt hiljem alanud katoliikluse populaarsuse tõusu kohta: Eesti oikumeenia lugu, 137, 192–194, konfessionaalselt identiteedist lk 201–204). Teatud huvi äratas loomulikult Vatikani II kirikukogu. Lisaks sellele kommenteeris näiteks Johannes XXIII surma ja uue paavsti valimist oma aruandes vaid Herbert Stillverk, rahvusvahelise kogemusega (Inglismaalt repatrieerunud) vaimulik. Mõlemaid paavste iseloomustas ta vägagi positiivselt. Pühavaimu koguduse aruanne 14.1.1964. EELKKA, Tallinna praostkonna aruanded 1963.

¹³⁶ Ida-Harju praosti aruanne 1961. aasta kohta, Evald Saag 23.1.1962. EELKKA, Ida-Harju praostkonna aruanded 1961.

¹³⁷ Protokoll 20.5.1964. EELKKA, konsistooriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 15.3.1963–15.12.1965.

peapiiskop ise, Salumaa või Saag) püüdsid aruteludes mõtestada kiriku olukorda selleaegsete mõttevoolude taustal. Nende jaoks ei olnud teaduse ja tehnika areng, mida rõhutati 1960. aastail, kiriku arusaamadega otseselt vastuolus. Kirik ei pidanud väidetavast teaduse ja usu vastuolust lähtudes iseennast eitama hakkama, vaid pigem kristlikku sõnumit uuel viisil kuulutama. Väline allakäik pakkus võimaluse sisemiseks puhastumiseks. Samas nähti selleaegsete mõttevoolude kirikuvastast mõju ja kirikuvastaste rünnakute tekitatud hirmu kiriku tegevuses osaleda. Kirikuvastane propaganda võis olla kasulik kahel viisil: andes kirikule endale märku ebakohtadest kirikus ja juhtides laia avalikkuse tähelepanu kiriku olemasolule, millest muidu ei tohtinud avalikult kuulutada. Selle kõrval leidis resigneerumist eriti teravate kirikuvastaste rünnakute all ja seisukohta, et vastupanu võiks rünnakute ägenemist esile kutsuda. Klassikalise lahendusena raskuste ületamisel nähti rohkema ja parema töö tegemist, seda nii vaimulike poolt kirikus kui ka kiriku-liikmete poolt ilmalikes asutustes. Jutlusi kirjutades tuli mõelda ka ateistist kuulaja peale, tähtis oli kvaliteet. Vastupanu ja proteste esines suhteliselt harva, üksikutel juhtumitel spontaanseid vaimulike proteste (eelkõige protestikirju). Suurema aktsioonina võib nimetada proteste kirikute kindlustusmaksu tõstmise vastu 1963. aastal, mis tundus paljudele ebaõiglasena ja mis kujundas hiljem mälestusi 1960. aastate kirikuvastasest poliitikast. Töötada ja valvata – nii võiks resümeeerida luteri kirikus valitsenud arusaama ülesannetest ateismikampaania tingimustes.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on tehtud sihtfinantseeritava teadusteema SF 180026s11 raames ja seda on toetanud Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuri-teooria Tippkeskus).

RESPONSES OF THE ESTONIAN LUTHERAN CHURCH TO THE ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN, CHANGES IN THE WORLD VIEW AND VALUES 1958–1964

Riho ALTNURME

From 1958 to 1964, the Lutheran Church in Estonia, as other churches in the Soviet Union that time had to face a strong anti-religious campaign. Even though religion was deprecated, for ideological reasons, all through the existence of the Soviet Union, the intensity of the campaign peaked during the Khrushchev years. It could be claimed that a decisive blow to the social status of the churches was struck in the 1960s. Admittedly, the same period was a time of active secularisation in free Western societies as well, but this was a voluntary trend, driven by the thought schools and changing behaviour patterns of the era. This article discusses the responses of Lutheran clergy in Estonia of that time to the

surrounding social processes, particularly to the anti-church campaign and the associated attacks against persons, as well as the changes in general thought patterns, which affected public mentality. Documents in the archives of the Consistory of the Lutheran Church were used as the primary sources. From the research, Archbishop Jaan Kiivit sen. (1906–1971, Archbishop 1949–1967) generally emerges as a balancing influence between defiant clergy members and state power. The Archbishop tried to control the activities of the church, making sure that expressions of protest, if any, would move between himself and the commissioner for religious affairs, as required by the relevant regulations. In that, he was not particularly active. Speaking at various meetings of clergy members, he communicated a message of difficult times, which are not insurmountable and have to be survived with God's help. He could draw on good examples from the history of the Christian church: early Christianity, the period after the Great Northern War in Estonia, the Moravian church movement. Local theologians, in their discussions, offered solutions trying to interpret the situation of the church on the basis of modern thought schools. For them, the development of science and technology in the 1960s was not something directly in opposition with the ideas of the church. The church was not to deny its own identity admitting the conflict of science and religion but, rather, had to start proclaiming the Christian message in new ways. The external downfall offered a chance for internal cleansing. Some theologians recognised the anti-church effect of modern thought schools and the growing fear of being associated with a church, caused by anti-religious attacks. However, they also saw two potential benefits of the anti-church propaganda: it was helping the church to see its own shortcomings and it drew public attention to the existence of the church as such, which would otherwise have been kept silent in public. Alongside these thoughts, there was also resignation under particularly strong anti-religious attacks, an understanding that any resistance could cause even fiercer assaults. Working harder and better was seen as a classic solution to overcome the difficulties, both by clergy members in churches and by churchgoers working in lay institutions. Sermons also had to address any atheists in the audience, with the quality of sermons being an important consideration. Direct expressions of opposition or protests were quite rare, with only a few spontaneous protest actions by clergy members (mostly in the form of protest letters). A notable larger initiative was the protest against the rise of insurance payments for churches in 1963, which many perceived as unfair and which has remained in the memory as an indication of the anti-religious policy of the 1960s. 'Work and be watchful' could be a concise summary of the position of the Lutheran Church with regard to its task during the atheism campaign.